

Kiss László

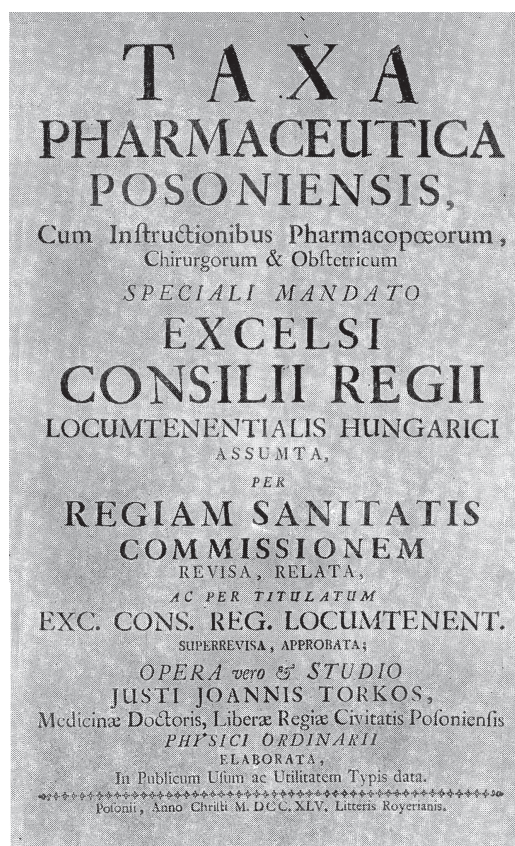
Torkos J. János és az 1745-ös *Pozsonyi Taxa* szerepe a magyar orvosi nyelv alakulásában

A beteg teendői nem érnek véget a vény (recept) megkapásával. A vényen szereplő gyógyszert a gyógyszerárban meg kell vásárolnia – mert a gyógyszer áru. S hogy ez az ár egységes legyen, arról hét évszázadon keresztül a gyógyszerárzsabás, közismert nevén a „taxa” gondoskodott. Csupán a mai szabadelvű versenyvilág törölte el ezt a beteg embert védő népjóléti intézkedést (6).

A gyógyszerek áráról rendelkező taxák már a XIV–XV. században megjelentek a német városokban, rendszerint a gyógyszerkönyvekhez csatolva. Magyarországon az első hivatalos gyógyszerárzsabás 1745-ben látott nyomdafestéket az akkori fővárosban, Pozsonyban. Összeállítója, szerkesztője a város fizikusa (főorvosa), Torkos Jusztsusz János volt (1. kép).

Torkost Pozsony szabad királyi város tanácsa 1742-ben, első-sorban gazdasági okokból bízta meg az árszabvány kidolgozásával. Az árszabvány volt hivatva a hazai gyógyszerárképzést Béctől függetleníteni. Az 1745-ben kiadott és 1779-ig nem csak Pozsonyban, az egész ország területén is érvényben maradt árszabvánnyal érdemben Duka Zólyomi Norbert pozsonyi orvostörténész foglalkozott – 1974-ben tett megjegyzéseit ma is elfogadhatjuk (3).

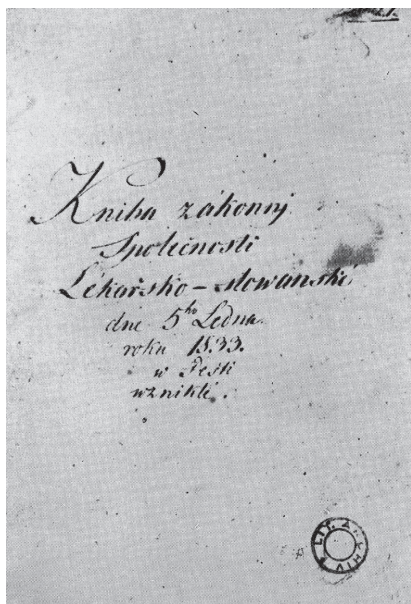
A *Pozsonyi Taxa* határkő a magyarországi gyógyszerészet fejlődésében – szögezi le Duka Zólyomi –, mert először és országos érvénnyel nemcsak megszabta a gyógyszerek árát, de kötetbe gyűjtötte az országban használatos gyógyszeranyagokat, beleértve a kompozitumokat (összetett gyógyszereket) is. Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni azt a tényt, hogy Torkos nem válogatott – végül is ő nem gyógyszerész, hanem orvos volt –, nem minősített. Taxájába besorolt olyan elavult, haszontalan gyógyszereket is, mint például az ember koponyájáról való moszat (axungia hominis). Taxája mégis a gyógyszerkönyv (pharmacopoea/dispensatorium) felé vezető út állomásának tekinthető, hiszen nemcsak gyógyszerárakat közölt, hanem értékes, gyakorlati megjegyzéseket

1. kép A *Pozsonyi Taxa* címoldala

is tett az egyes gyógyszerek tartósságáról, a romlottság jeleiről stb.

Nagyban növelte a *Pozsonyi Taxa* értékét az a tény, hogy Torkos fáradságos munkával összegyűjtötte az abban szereplő gyógyszerek német, magyar és „szlovák” nevét is – természetesen a hivatalos, latin megnevezés mellett. Ám mivel

2. kép A pesti orvos-szláv egylet szabályzata

e dolgozat az orvosi szaknyelv történetével (is) foglalkozó szaklapban jelenik meg, ejtsünk néhány szót a *Taxa* „szlovák” nyelvéről.

A *Taxát* tárgyaló szerzők döntő többsége idézőjelek nélkül, egyértelműen a szlovákot tünteti fel az akkoriban német/magyar többségű Pressburg/Pozsonyban (ma Bratislava néven Szlovákia fővárosa) megjelent mű negyedik nyelvéként. Szögezzük le: ez a szlovák nyelv nem azonos napjaink (irodalmi és beszélt) szlovák nyelvével!

Még a közel száz év múltán használt „szlovák” nyelv is csak fenntartással nevezhető szlováknak. Az 1833. január 5-én pesti orvostanhallgatók által alapított „egylet” címlapja (2. kép) jól érzékelteti, mire gondolunk:

„Kniha zákonný Společnosti Lékařsko-slovanské dne 5ho Ledna roku 1833 w Pešti vzniklé”, azaz a „Pesten 1833. január 5-én keletkezett Orvos-szláv Egylet törvénykönyve (szabályzata)”.

A rövid életű s adatolható tevékenységet ki sem fejtő egylettel foglalkozó szlovák (és magyar) orvostörténészek többsége „szlováknak” fordítja az egylet nevét, illetve a szabályzatot is betű szerinti átírásban – az eredeti cseh betűket szlovákkal helyettesítve – közli. A „törvénykönyv” szövegét ilyen szlovák nyelven közreadó szlovák orvostörténész azonban leszögezi:

„Az eredeti szöveg cseh nyelven íródott. A »slowansky« (szláv) kifejezést az Egylet nevében mint ösztönzést lehet érteni, hogy más szláv nemzetek Pesten tanuló vagy élő ifjait is tagnak lehessen megnyerni (ugyanakkor nem veszik tekintetbe a szlovák szót sem etnikai, sem nyelvi fogalomként.) A szabályzatban előforduló »slovanská reč« kifejezés feltehetően a cseh nyelvet jelenti.” (7)

Visszatérve a Torkos-féle *Taxához*: az ebben szereplő negyedik nyelv nem szlovák, hanem cseh nyelvnek tekinthető! [Egy nemrég megjelent tanulmányban a *Taxa* egyik nyelvére vonatkozó „szlovénül” kifejezés valószínűleg a „szlovákul” szó elírása (12).] E megkötést is figyelembe véve állíthatjuk, hogy Torkos a szlovák (cseh) orvosi nyelv fejlődéséhez, alakulásához is jelentős mértékben hozzájárult. Valószínűleg feljegyezte

a környezetében hallott, ismert növények „szlovák” népies nevét is – például az olasz útifű latin (arnica montana), német („grosz Lucianskraut”) megnevezése mellett említi a szláv „angelského trunkukwet” nevet is (10).

Számunkra természetesen elsősorban a magyar orvosi nyelv vonatkozásában értékes a *Pozsonyi Taxa* hozadéka. Erről a hozadékról írta a „rég magyar gyógyszerneveket” összegyűjtő értekezésében kiváló orvostörténészünk, Magyary-Kossa Gyula (1865–1944):

A régi magyar gyógyszernevek „túlgyomó része hiányzik a Nyelvtörténeti Szótárból. Ez érthető is, ha meggondoljuk, hogy a Nyelvtörténeti Szótár anyagának gyűjtése közben nem vették figyelembe az olyan munkákat, amilyen pl. Torkos Juszusz János »Taxa pharmaceutica Posoniensis«-e, mely valóságos vocabulárium a régi magyar gyógyszerneveknek, növénytani és egyéb természetrajzi kifejezéseknek, szóval mindannak, mi az orvosi és gyógyszerész gyakorlatban járatos volt. Jól tudom, hogy Torkos az ő kifejezései tekintélyes részét régebbi magyar szerzők irataiból vette, egy részét valószínűleg maga csinálta, illetőleg a latin vagy német kifejezést magyarra fordította. Kétségtelen, hogy a 18. század elején használatos népies szavakat is gyűjtötte, mert a *Taxa* előszavában azt mondja, hogy munkájához nemcsak Melius Herbariumát és más régi magyar orvosi írókat, hanem saját manuscriptumát is felhasználta, mely utóbbit »Comaromii degens ibidemque ab Anno 1726. ad Annum 1731. Inclytorum Comitatum Comaromiensis et Strigoniensis Physici ac Medici Ordinarii munere defungens, magno studio congeresseram« (10), azaz: „...amelyet komáromi tartózkodásom alatt 1726-tól 1731-ig a nemes Komárom megye és Esztergom fizikusa és rendes orvosaként működve nagy buzgalommal gyűjtöttem.” (13)

A szláv (szlovák) nyelvű szakkifejezések terén egyrészt a *Prágai Taxa*, másrészt a Pozsonyhoz közeli Bazinban (ma: Pezinok) működött Doleschal és Boykowzkyi nevű gyógyszerészek voltak Torkos segítségére.

A *Pozsonyi Taxa* két fő részre tagolódik: az első rész az egyszerű, azaz „közönséges” matériákat tartalmazza, felsorolva a növényi – Torkosnál „palánták” –, állati, illetve ásványi eredetű gyógyszereket (3. kép – Rippa 56–57).

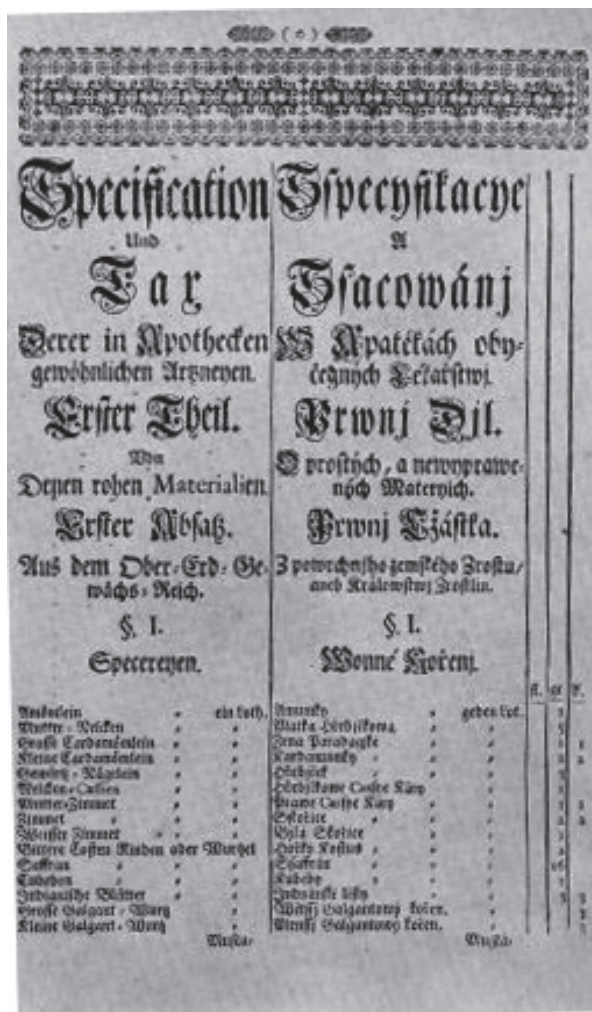
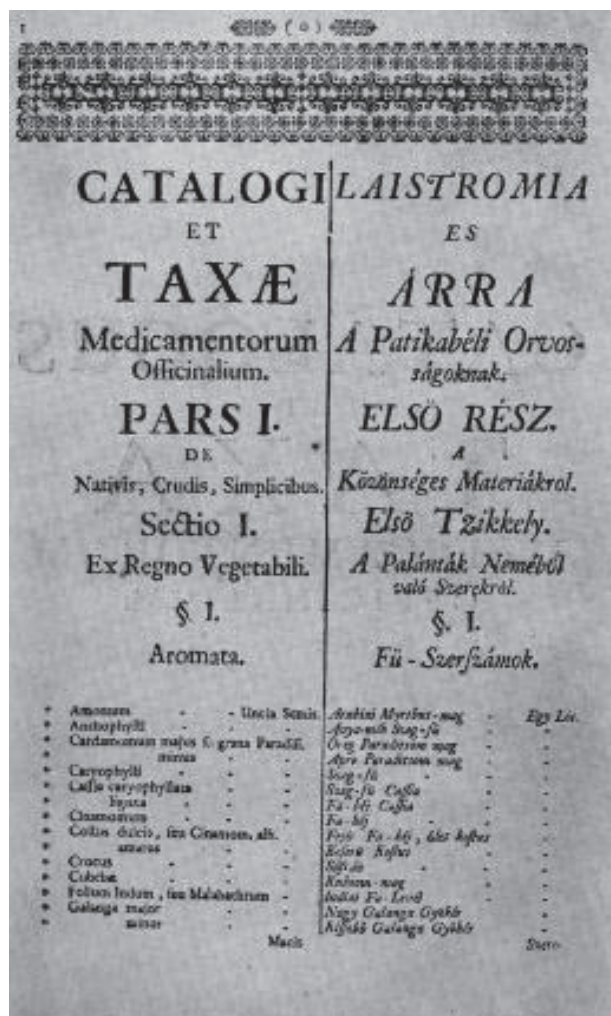
A második rész az összetett (composita), többségében vegyi eredetű gyógyszerek „laistromát”, azok árszabását tartalmazza.

A korabeli árakról egy „felvilágosodás kori szöveggyűjtemény” Torkos *Taxáját* bemutató szemelvényéből kaphatunk ízelítőt (9).

Magyarországon ez volt az első jogszabály, amely gyógyszerészeti ügyekben irányt mutatott a XVIII. század későbbi rendeleteinek és szabályzatainak (2).

A korabeli taxák többsége ennél többet nem tartalmazott. Amik a *Pozsonyi Taxát* még értékesebbé tették – nyelvi szempontból is –, azok a hozzá csatolt „instrukciók”.

Természetesen Torkos előtt is léteztek már bizonyos utasítások, intézkedések az egészségügyben dolgozókat illetően,

3. kép Kettősoldal a négynyelvű Taxából

ezek azonban hézagosan, elszórtan jelentek meg. Például Debrecenben már 1714-ben érvényben volt latin nyelvű utasítás a városi orvos, seborvos és patikus számára (11). Erre a nehezen áttekinthető és elérhető anyagra „Torkos felépítette az előírások egységes, minden fontos részletre kiterjedő rendszerét, és új elemekkel is gazdagította [...] olyanokkal, amelyek [...] az orvosi etika magas mércéjét jelentik.” (3)

A szóban forgó utasításokból kiemeljük a bábákat érintő szabályokat – láthattuk, hogy a debrecenieknél a bábák működésének szabályozása még nem szerepelt.

Torkost tekinthetjük a bábaügy első reformátorának – a *Pozsonyi Taxában* szereplő instrukciója a bábaügy első országos szabályozása volt (14). Ennek jelentőségét akkor fogjuk fel igazán, ha tudatosítjuk, hogy a bábáság szabad mesterség (ars libera) volt, sőt – ellentétben a borbélysebszékkel/

seborvosokkal – még céhszabályok sem korlátozták a bábák tevékenységét (5).

Torkos úttörő jellegű kezdeményezésének jelentőségét bizonyítja az a tény is, hogy amikor a debreceni városi főorvos, Weszprémi István (1723–1799) 21 évvel később kiadja a *Bábamesterségre tanító könyvét*, nem fogalmaz meg újabb utasításokat, hanem – könyve „toldalékaként” – lényegében újraközlí (természetesen magyarul) a Torkos-féle *Taxában* szereplőket (17).

Mind az árszabályzat, mind az említett instrukciók miatt úgy vélhetnénk, hogy Torkos műve keresett kiadvány lehetett országszerte. A történelmi valóság azonban másra utal. Tíz év alatt mindössze 200 példánya fogyott el az eredetileg ezer példányban – Torkos saját költségén – kinyomtatott munkának (11). Ezen nincs mit csodálkoznunk, hiszen a *Taxa* kiadásának idején – pontosabban 1747-ben – van olyan megye,

amelyben sem gyógyszerár, sem „rendes orvos” nincsen (11). Érthető, hogy az ilyen megyének nem kell sem „taxa”, sem „instrukció”.

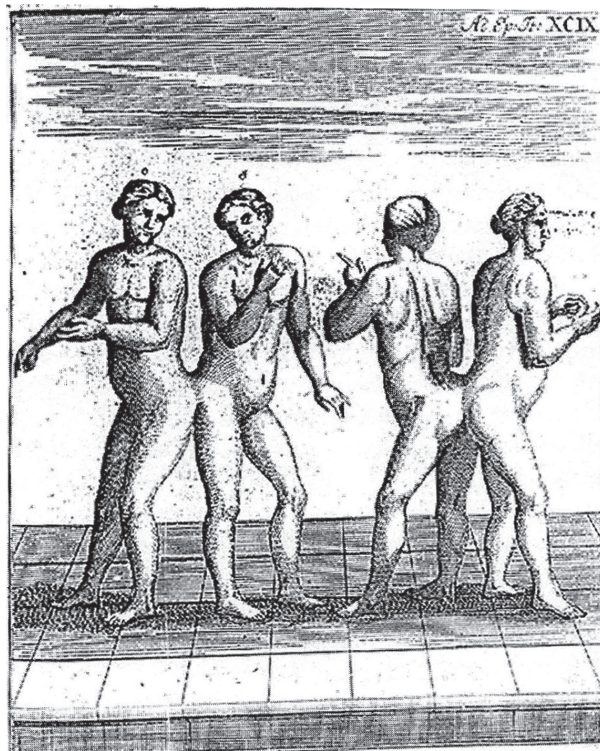
Ennél megdöbbentőbb „fogadtatás” is érte Torkos *Taxáját*. A Pozsonyhoz közeli Nagyszombat (ma: Trnava) gyógyszerészeinek választott testülete már 1748-ban azt kéri a Helytartótanáctól, hogy a *Taxa* helyett a bécsi *Dispensatoriumot* használhassák.

TORKOS ÉLETÚTJA

Végezetül essék szó magáról a *Pozsonyi Taxa* szerzőjéről is. Ezt azért is meg kell tennünk, mert az eddig megjelent Torkos-életrajzok, méltatások általában csak a „kémia egyik hazai úttörőjeként” (13), a „még ibolyalével is kísérletező” (8) ásványvízelemző orvosként tartják számon. Így viszont eltekinthetünk vegyészeti, vízgyógyászati munkásságának ismertetésétől, és életművének kevésbé ismert mozzanataira összpontosítunk.

Torkos első életrajzírója a kortárs, már említett debreceni városi orvos, Weszprémi István volt. Híres négykötetes művének 1774-ben kiadott I. kötetében adta közre Torkos „rövid életrajzát.” Az 1699. december 17-én Győrben, evangélikus lelkész fiaként született fiú atyja köztisztviselőnek örvendő állásának megfelelő képzésben részesült, többek közt Moller Károly beszercebényai orvos magántanodájában. Vallása miatt (is) külföldi tanulmányokat folytatott, és a német Halle egyetemén szerzett doktori oklevelet 1724-ben. Rövid szerbiai, pozsonyi, majd győri működés után, 1726 és 1730 között megyei főorvos Komáromban és Esztergomban, erre utal is a *Taxa* előszavában. 1731-ben – az addigi orvos, Rayger Károly (1675–1731) utódként – gróf Pálffy Miklós nádor udvari orvosa lett Pozsonyban. Ez azért érdemel külön említést, mert egy hithű katolikus főrend ismételt protestánst fogadott meg orvosának. Pálffy 1732-ben hunyt el. Torkos Pozsonyban maradt, ott talált magának feleséget a híres pozsonyi orvoscsaládból, Rayger Zsuzsana Katalin, a dinasztiaalapító Rayger Vilmos (1600–1653) dédunokájának személyében.

Így jutott hozzá azokhoz a jegyzetekhez, amelyeket a fentebb említett Rayger Károly „szedett rendbe”. A első jegyzeteket még az idősebb Rayger Károly (1641–1707) vetette papírra, majd fia folytatta a pozsonyi orsolyita kolostorban 1723-ban elhunyt „szőnyi kéttestű szörnyszülöttről” tett megfigyeléseket. Az ikertorzok részletes leírása, bonclelete megtalálható a Weszprémi-mű „Rayger Károly” címszavában, illetve a pygopagus típusú összenövés modern feldolgozása egy 2008-ban megjelent „összenőtt ikrek Magyarországon” tárgyú kötetben (15). A Rayger-féle jegyzetektől Torkos írt értekezést „*Observationes Anatomico-Medicae de Monstrobicorporeo Virgineo...*” címmel. Hazai szerzőtől ez a legkorábban megjelent, az Európa-szerte elhíresült szőnyi ikreket tárgyaló orvosi munka. Érdemes felfigyelni azonban

4. kép A szőnyi ikrek a *Philosophical Transaction* 1757-es kiadásának 311. oldaláról (Varjassy–Métneki 2008 után)

nemcsak a megjelenés időpontjára, hanem a helyére is. Torkos ugyanis az értekezést elküldte Londonba, ahol 1751-ben fel is olvasták a Royal Society ülésén. Valószínűleg ennek köszönhetően lett Torkos 1752-ben a Royal Society tiszteletbeli tagja (16). Mivel azonban a Társaság elnöke – sir Hans Sloane (1660–1753) – időközben meghalt, az általa eltert Torkos-kézirat elkallódott, ezért Torkos újra elküldte kéziratát Londonba (15). Így az értekezés végül is 1757-ben jelent meg a Királyi Társaság lapja, a *Philosophical Transaction* 50. kötetében. A lap közölte a szőnyi ikrekről készült metszetet is (4. kép).

Talán a Royal Society példája is Torkos szeme előtt lebegett, amikor az 1760-as években arra tett kísérletet, hogy egyetlenbe tömörítse a pozsonyi orvosokat. Az erre vonatkozó iratot a már említett pozsonyi orvostörténész találta meg a pozsonyi városi levéltárban. Az 1764-ben kelt *Collegium medicum* című kéziratban Torkos hármast kíván elérni az egyesülésből: az orvosok kölcsönös megbecsülését, a rendi méltóság megőrzését és a kölcsönös szakművelődést (4). Duka Zólyomi szerint a kezdeményezés kudarcát a 13 pozsonyi orvoskolléga érdeklődésének hiánya, illetve a városban elburjánzott felekezeti torzalkodás okozta.

A „mi lett volna, ha...” típusú töprengés körébe sorolható a kérdés: lett volna-e hatása a magyar orvosi nyelv fejlődésére a Collegium medicum működésének? Talán igen, talán nem.

Egyértelmű válasz hiányában is egyetérthetünk a kémia történetész véleményével:

Torkos műveit a tudomány akkori nyelvén, latinul vagy a polgárosodó koronázóváros nyelvén, németül írta. Mégis számon tartjuk őt, mint a természettudományos szaknyelv egyik úttörőjét, hiszen összegyűjtötte a gyógyszerként alkalmazott anyagok és gyógynövények magyar (és szláv/szlovák) neveit, a népies megnevezések közül kiválasztotta a legmegfelelőbbeket, és azok elterjedését, beolvadását a magyar nyelvbe a *Pozsonyi Taxa* című művel elősegítette (13).

A kortárs Weszprémi szerint Torkos 1770. április 7-én hunyt el Pozsonyban. Viszont az Országos Levéltár helytartótanácsai anyagában található egy 1771. január 5-én keltezett német nyelvű levél Torkos Jusztsusz János aláírásával (1). E kis elbizonytalanodás – 2020 halálának 250. vagy csak 249. évi évfordulója? – azonban mit sem von le Torkos érdemeiből.

IRODALOM

- Balázs Péter *Magyarország és a Habsburg Birodalom szerepe az 1770. évi Generale Normativum létrehozásában* Orvostörténeti Közlemények (Comm. de Hist. Artis Med.) 2005;190–3:165–84.
- Balázs Péter *Gyógyítás és közegészségügy a 18. századi Magyarországon* In: Magyar László András (szerk.) *Medicina illuminata. Felvilágosodás kori orvostörténeti szöveggyűjtemény II. rész.* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – SOMKA 2018:7–13.
- Duka Zólyomi Norbert *Torkos Jusztsusz János* Orvosi Hetilap 1974;26:1537–41.
- Duka Zólyomi Norbert *Orvosi tudós társaságok alapítási kísérletei a 18. századi Magyarországon* Orvosi Hetilap 1983;12:711–2.
- Gortvay György *Az újabbkori magyar orvosi művelődés és egészségügy története I. kötet* Budapest, Akadémiai Kiadó 1953.
- Grabarits István *A gyógyszerkönyvek születése. Gyógyszerársszabások* In: Bősze Péter (szerk.) *A magyar orvosi nyelv tankönyve.* Budapest, Medicina Könyvkiadó 2009:142–3.
- Junas, Ján *Lekári a spoločnost v 19. storočí na Slovensku* (Orvosok és a társadalom a 19. században, Szlovákiában). Osveta, Martin 1990:201.
- Lacza Tihamér *Még ibolyalével is kísérletezett. Háromszáz éve született Torkos Justus János ásványvízelemző orvos, aki gyógyszerjegyzéket állított össze* Új Szó (Pozsony), 1999. december 16.
- Magyar László András (szerk.) *Medicina illuminata. Felvilágosodás kori orvostörténeti szöveggyűjtemény II. rész* Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum – SOMKA 2018.
- Magyar-Kossa Gyula *Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből II. kötet* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1929.
- Magyar-Kossa Gyula *Magyar Orvosi Emlékek. Értekezések a magyar orvostörténelem köréből IV. kötet* Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1940.
- Simon Katalin *Sebészet és sebészek Magyarországon (1686–1848)* Budapest, Semmelweis Kiadó 2013.
- Szókefalvi-Nagy Zoltán *Torkos János, mint a kémia egyik hazai úttörője* Az Egri Pedagógiai Főiskola Évkönyve VII., Eger 1961:567–75.
- Vámosy István *Adatok a gyógyászat történetéhez Pozsonyban* Pozsony sz. kir. város közönsége, Pozsony 1901.
- Varjassy Péter, Métneki Júlia *Egy vagy kettő? Összenőtt ikrek Magyarországon* Budapest, Kossuth Kiadó 2008.
- Weszprémi István *Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza* (ford. Kövári András) Budapest, Medicina Könyvkiadó 1960.
- Weszprémi István *Bábamesterségre tanító könyv Debrecen 1766 – faksimile kiadás Debrecen 1994.*

„Amíg mi természettudományi írók és tanárok magunk között nem bírunk egyességre jutni, addig bizony ingyen várjuk műnyelvünk megállapodását. Ha mi magunk nem mozgolódunk, kívülről ugyan hiába várunk segítséget; a nyelvészek, nem is tehetvén másképp, már rég kimondották: magatok rontotátok el a nyelveket, fogjatok magatok a helyrehozásához.”

Szily Kálmán *A természettudományi műnyelvről a magyar irodalomban*
Természettudományi Közlöny 1879;121:330–1.